

Az ősmagyar kor és a magyar nyelvtörténet*

A magyar nép történetének időbeli felosztásában többféle szempont érvényesülhet. A legátfogóbb, legnagyobb szakaszolásban három korszakot különböztethetünk meg, persze ezeken belül további kisebb szakaszok állapíthatók meg a nép gazdasági, társadalmi és művelődési fejlődésének, a politikai eseményeknek megfelelően. A három nagy korszak közül az elsőnek az eleje az ősidők sűrű ködébe vesz, végét pedig az a fontos esemény határolja, amikor a magyarság, nyelvrokonaitól elválva, megindul történelmének önálló útján. Ezzel lezárul az előmagyar (vagyis magyarelőtti) kor, amikor még a magyarság nyelvrokonaival együtt, viszonylagos nyelvi, etnikai egységben éli az alacsony kultúrájú, halászó-vadászó, gyűjtögető népek életét. A következő, az ősmagyar kor az önálló életútra téréstől a honfoglalásig tehető, ez a vándorlások kora, mely a magyarság nagy műveltségváltásával, gazdasági átalakulásával járt együtt; iráni és török népek sodrásában maga a nomád kultúra legmagasabb fokára emelkedik, megismerkedik a földművelés elemeivel, sőt bizonyos differenciált kézi ipar kialakulása is megindul. A harmadik korszak a honfoglalástól napjainkig viheto, ekkor a magyarság beleilleszkedik a nyugati keresztény kulturális körbe, annak alkotó részévé válik, s gazdasági, társadalmi átalakulása némi fáziseltolódásokkal követi Európa gazdasági és művelődési fejlődését. Természetesen e korszakok elhatárolása, bár igen fontos események szolgálnak neki alapul, bizonyos fokig önkényes. Például a gyűjtögető, halászó, vadászó ugorokból nem lett egyszerre nagy csordákat, méneseket legeltető, harcias nomád nép, s a honfoglalás után a magyarság egy darabig tovább folytatta pusztai életét, változtatta szállásait, s csak fokozatosan lett földhöz kötött, nyugati gazdasági, társadalmi, politikai formákba illeszkedő néppé.

A szakadatlanul átalakuló, változó nyelv története szoros összefüggésben van annak a társadalomnak a történetével, melyet kiszolgál, mint a gondolatok és érzelmek közlésének eszköze, mely nélkül emberi társadalom aligha volna elképzelhető, s mely feladatának csak akkor tud megfelelni, ha mindig hozzáigazodik a változó élet, a változó műveltség követelményeihez. E szakadatlan átalakulás, melynek egyenletes folyását olykor törések, forrongások szakítják meg, mint a társadalmakét, adja a magyar nyelvtörténetet. Ezek során áll elő

* Elhangzott előadásként a Kossuth Lajos Tudományegyetemen a szerző díszdoktorrá avatása alkalmából rendezett ünnepségen 1973. szeptember 27-én.

az a magyar nyelv, mely legbecsesebb kincsünk, alkalmas minden gondolatnak és minden érzelemnek akár a legművészi, legnagyobb igényű kifejezésére. Fölmerül az a kérdés, hogyan, milyen utakon állt elő ez a nyelv, a mi nyelvünk; mit kapott az egyes nagy történelmi korszakok társadalmától, hogyan jelentkezik e korok nyelvalkotó tevékenysége mai nyelvünkben. Mert természetesen ez elmúlt idők vívmányai ma is nyelvünk értékei, jellegzetességei közé tartoznak, sőt a nyelv kövületekben megőrzi a nép egész múltjának nyomait.

Az előmagyar kornak két dolgot, két értéket köszönhet nyelvünk és ezen át a magyarság. Az egyik a nyelv nyersanyaga, legalábbis e nyersanyagnak legnagyobb és legfontosabb része: a szókincs nélkülözhetetlen, legkezdetlegesebb része, így a névmások, a számnevek, a mindennapi fogalmak és folyamatok, cselekvések megjelölői, tehát az, amit nem éppen kifogástalan műszóval alapszóknak szoktak nevezni. Ebbe tartozik a képzők végtelenül gazdag sora; amely lehetővé tette, hogy nyelvünk mindig nagyrészt önmagából alakítsa ki az új műveltség, az új ideológia, az új fogalmak nyelvi megjelölőjét. De ezeken kívül az önálló életútjára induló magyarság még egy nem kevésbé fontos értéket örökölt a nyelvrokonaival való együttélés korából: néhány kezdetleges ragot, amelyek aztán rendkívül termékenynek bizonyultak, úgy hogy mondhatni, határozórag-rendszerünk ezek segítségével terebélyesedett ki; és főleg egy sor állandóvá vált szerkezetet, melyekből később a magyar nyelv egész nyelvtani rendszere kiépült. Hogy egy példát mondjak, az igei személyragok, szilárd meggyőződésem szerint, a finnugor, majd az ugor alapnyelvben még nem alakultak ki, tehát a *várom, várod, várja* stb. és a *várok, vársz, vár* stb. ragozási rendszerek még nem kristályosodtak ki, ellenben, legalább ami az első sort, a mai tárgyias alakokat illeti, megvolt az előzményük mint állandó és gyakori szókapcsolat — *vár én, vár te, vár ő* stb. típusú szerkezetekben — s ebben az *én, te, ő* névmásnak megfelelő szavak már a magyar nyelv külön életében tapadtak hozzá az igéhez és váltak személyragokká. Egyrészt ez a lexikális nyersanyag, másrészt azonban ezek a finnugorra jellemző szerkezetek, melyek aztán módosulva beépültek a magyar nyelvtani rendszerbe, teszik, hogy a magyar nyelv jellegzetesen és letagadhatatlanul finnugor nyelv.

A honfoglalás idejében viszont a nyelvtani rendszer, körülbelül úgy, ahogyan azt mai magyar nyelvünkben ismerjük, készen áll. Lényeges változás ezt a rendszert már nem fogja módosítani.

Ennek az utóbbi ezer évnek a nyelvtörténetét, hála az egyre bőségesebben áradó nyelvtörténelmi adatoknak, forrásoknak, már részleteiben is elég jól ismerjük. Kétségtelen, hogy a magyar gondolkodás ez alatt a hosszú idő alatt eléggé mélyen módosult, és ennek a nyomát nyelvünkben is megállapíthatjuk. Középkori magyar nyelvünk jóval tömörebb, szintetikusabb volt, viszont ennek rovására az analitikus gondolkodásmódhoz igazodva a nyelvben is analitikus szerkesztésmódok terjedtek el, és olykor ki is szorították a régi képleteket. Megint csak egyetlen példa: ezt a XV. századi mondatot: *Látja vala Judit*

Holofernést trónján ülette így mondanók: ... *amint trónján ült*: vagy *Ezt mondván hazudtál* = *amikor ezt mondatd*. ... Ha így egy-egy fordulat kiavult is a nyelvből és néhány új keletkezett is, maga a nyelvtani szerkezet nem módosult lényegesen, csupán a nyelvi eszköztárból az analitikus fordulatok általánosultak, a tömörebbek pedig visszafejlődtek vagy kiavultak. Nyelvünk egész fölépítése azonban ma is őrzi ősi jellegzetességeit, a lemorzsolódás sekély.

A fentiekből az következik, hogy a magyar nyelv nyelvtani rendszere az ősmagyar korban alakult ki, tehát miután a magyarság nyelvrokonaitól elvált és mielőtt ide érkezett volna mai hazájába. Természetesen nem vehetjük itt számba a magyar nyelv minden részletét, még akkor sem, ha kimutathatólag az ősmagyar korban született, hanem meg kell elégednünk nyelvtani rendszerünk legsajátosabb, más nyelvektől elválasztó vonásaival, melyek az ősmagyar korban alakultak ki. Ilyen például a külön alanyi és tárgyias igeragozás: *várok*—*várom*, *vársz*—*várod*, *vár*—*várja* és általában az igei személyragok; ilyen a birtokos személyragok használata az analitikus birtokos névmások helyett, tehát *házam* 'mein Haus, ma maison', *házad* 'dein Haus, ta maison', *háza* 'sein v. ihr Haus, sa maison' stb.; ekkor alakult ki határozóragrendszerünk igen jelentékeny része; ekkor alakult ki az ikes igeragozás; de ekkor öltött végleges formát számos igeidőnk és módunk, s ebből a korból datálható a nyelvünkben annyira fontos és jellemző *-t* tárgyrag is. Igaz, sokan vannak nyelvészek aki az összehasonlító módszer gépies alkalmazásával például az igeragokról és a birtokos személyragokról azt tanítják, hogy azok már a finnugor, sőt az uráli alapnyelvben kikristályosodtak. Ez ellen számos érvet lehet fölhozni, itt csak egyet említek meg, amely önmaga is eldönti a kérdést. Említettük, hogy a *várom*, *várod*, *várja* stb. személyragjai ugyanúgy a *házam*, *házad*, *háza* birtokos személyjelei eredetileg személyes névmások voltak, ezeknek az alakjuk a finnugor korban **mi*, **ti*, **si* volt. Ha ezek már a finnugor korban odatapadtak volna a megelőző szóhoz, tehát ragokká váltak volna, az **m*, **t*, **s* hangzóközi helyzetbe kerültek volna. Márpedig hangzóközi helyzetben az *m*-ből *v* vagy *v*-féle hang lett a magyarban, mint például *név*—*f. nimi*; a *t*-ből *z*, mint *m. száz*—*f. sata*, az *s* pedig megmaradt, mint *m. fészek*—*f. pesä*, s e folyamatokból nem alakulhattak volna ki a magyar személyragok, ellenben ha fölteszük, hogy az alapnyelvben az összeforrás nem történt még meg, csupán állandó vagy gyakori szószerkezetek voltak, akkor ezek a kérdéses mássalhangzók mint szókezdők fejlődtek, s ez esetben az *m* megmaradt *m*-nek, *vö. men*—*f. mene*-; a *t* mint *t* vagy *d* él tovább, mint: *tél*—*f. talvi*, *dug*—*f. tunke*-, a szókezdő *s*- pedig eltűnt, így *m. ősz*—*f. syksy*. Ezek a szóeleji fejlődések viszont teljesen szabályosan jelentkeznek a magyar birtokos és igei személyragokban.

Persze az ősmagyar kori folyamatok nem mindig ilyen világosak. Vegyünk egy példát. Alanyi és tárgyias igeragozás van a magyarban és van a vogulban meg az osztjákban, ami azért kiemelhető, mert ezek a legközelebbi rokonai a magyarnak, ezekkel a nyelvekkel élt viszonylagos egységben legtovább a ma-

gyar nyelv. Ámde, bár a vogul és az osztják megkülönböztetik az alanyi meg a tárgyias igeragozást, mégpedig sokkal szigorúbban, mint a magyar, a kettő közti különbséget egészen más eszközökkel fejezik ki, mint a magyar, úgy hogy szó sem lehet arról, hogy a kettős ragozás még az ugor egység korában alakult volna ki. De valami kapcsolatnak mégiscsak kell lennie a magyar és az obiugor jelenség között. Aligha lehet ezt másképp elképzelni, mint úgy, hogy az ugor gondolkodásnak volt egy különleges vonása, az, hogy megkülönböztette, külön funkciójának érezte a határozott és a határozatlan tárgyat, noha az ugor együttélés idején még e megkülönböztetésnek lehiggadt nyelvi eszközei nem teremtődtek meg, legalábbis nem az igealakok. E gondolkodás sajátos igénye azután megteremtette a maga eszközeit egymástól függetlenül a három ugor nyelv igeragozásában. Azt, hogy a magyar nyelv valóban szükségét érezte a határozott tárgy megkülönböztetésének már a külön tárgyias igeragozás kialakulása előtt, egy másik tény is bizonyítja. Az igen korai ősmagyarban (de más finnugor nyelvekben is) erre szolgált a birtokos személyragozás, mely birtokviszony kifejezése nélkül az érdek vagy érdeklődés adta szubjektív érzés alapján a szóban forgó, meghatározott személyt vagy tárgyat, melyet mintegy magáénak érzett, birtokos személyjellel különböztette meg a közömbös, meghatározatlan hasonlóktól. Az ilyen determináló szerepű birtokos személyjel ma is eleven az osztjákban, de nyomai más finnugor nyelvekben is kimutathatók. Azt nem tudjuk igazolni, hogy ez a determináló szerepű birtokos személyrag csak tárgy esetben volt-e kötelező, vagy egyébként is, azonban a későbbi magyar fejlemények arra vallanak, hogy ilyen meghatározás csak a mondat tárgyán vált kötelezővé. Első pillanatra talán különösnek tetszik, hogy egy determináló elem, melynek funkciója tehát körülbelül azonos a mai magyar *a*, az határozott névelőével, csak mondatbeli tárgy esetében jelentkezik, ámde ez nem szokatlan, így van ez a mai török nyelvekben, egyebek közt az oszmánliban is. Közben azonban kialakul a magyarban a külön alanyi meg tárgyias ragozás, mégpedig oly módon, hogy különböző forrásokból igen nagy személyragbőség keletkezik, így például az egyes 2. személyben: \emptyset : *adj, légy, -sz: adsz, -l: eszel, -d: adod*. Ilyen alakbőség esetén, ha ezekhez az alakokhoz több funkció társul, hasadás áll be, és egyik alakhoz tartósan egyik funkció, másikhoz más funkció társul; így az *adod* a tárgyias, az *adsz* az alanyi, az *eszel* az ikes alakok közé sorozódik. Ennek kapcsán a *-t*-nek determináló funkciója fölöslegessé válik és tárgyjelölő funkciója lép előtérbe, a *-t* lassan elterjed határozatlan tárgyra is, a tárgy megjelölőjévé válik. Még a középkor nyelvében sokkal gyakoribb volt az olyanféle tárgyragtalan szerkezetek száma, mint ma a *háztűznézni, gólyavárni, szénakaszálni stb.*, így volt *kárvallott, R. ajtó berekesztvén, fejcsóváltatva stb.* Még ma is lehet ragtalan tárgy a birtokos személyragos főnév: *fogom a kezed. Nem láttad a lányom?* stb. Ez érthető, minthogy maga a tárgyrag eredetileg birtokos személyrag, sokáig a nyelvérzék nem engedte a személyragok halmozását. Mindezek az elemek, melyekből személyrag, tárgyrag, valamint

amelyekből határozóragok lettek (pl. *-ra, -ról, -től, -ért* stb. és névutók, mint *miatt, miá, alá, elé* stb.) maguk a finnugor alapnyelv anyagába tartoznak, de mai funkciójukat az ősmagyar kornak köszönhetik.

Az ősmagyar korban ötvöződik tehát egybe a finnugor nyersanyag, a finnugor szerkezetek felhasználásával magyar nyelvtanná. A vándorlások alatt, azaz az ősmagyar korban a magyarság igen erős török művelődési és nyelvi hatást fogadott be, mint ezt több száz igen értékes török jövevényszavunk tanúsítja, de nyelvtani szerkezetében török vagy iráni hatás nyomát sem látjuk; legalábbis ilyesmire eddig senki sem mutatott rá. Ez is annak a bizonyítéka, hogy a nyelv szerkezete ekkor már szilárd, kerek és céljának teljesen megfelelő gépezetté erősödött. Méltatlanul elhanyagolt kor ez, melyben csak a jövevényszó kutatásra irányult eddig a figyelem, holott ez a magyar nyelv történetének legizgalmasabb és legtöbb nehéz problémát fölvető kora, melyben voltaképpen mai magyar nyelvünk megalapozódott, kifejlesztette minden erényét, olyan hagyományokat teremtve, melyek minden viszontagságot túléltek: idegen nyelvek fojtogató nyomását, magyar emberek nyelvi közömbösségét. Ennek köszönhető, hogy a magyar nyelv a nyelvek kaleidoszkópjában most is egyik legeredetibb, legragyogóbb szín. Munkaterületnek pedig ilyen fölszántatlan talaj a legcsábítóbb még az érzelmi momentumok kikapcsolásával is. Kívánatos tehát, hogy nyelvészeink több figyelmet és munkát szenteljenek e kor fölvetette számos és érdekes problémának.

BÁRCZI GÉZA

La période protomagyare et l'histoire de la langue hongroise

L'auteur s'attaque à une question complexe: celle de savoir comment la langue hongroise s'est formée, de quoi elle s'est enrichie aux différentes époques et en quoi elle conserve encore les traces de tout le passé du peuple hongrois. Durant la période la plus ancienne de cette histoire, appelée aussi période prémagyare, où le hongrois ne s'était pas encore séparé des langues parentes, se formèrent les éléments primitifs et indispensables du vocabulaire. — ainsi les pronoms, les numéraux, les termes désignant les concepts, processus et actes quotidiens —, quelques désignances primitives et une série de constructions qui allaient donner naissance à tout le système grammatical du hongrois. Il en résulte que le hongrois est une langue typiquement finno-ougrienne.

Le système grammatical s'était plus ou moins stabilisé vers l'époque de la conquête du pays actuel, et il a peu changé depuis. Il s'ensuit que le développement de ce système eut lieu pendant la période protomagyare, période de

migrations, où la séparation d'avec les langues parentes s'était déjà faite, mais la patrie nouvelle n'était pas encore acquise. Dès cette époque, le hongrois possédait la double conjugaison (subjective et objective: *várok* 'j'attends' — *várom* 'je l'attends'), les désinences possessives (*házam* 'ma maison', *házad* 'ta maison'), la conjugaison en *-ik*, la désinence *-t* du complément d'objet, etc.

Toutefois, de nombreux détails de cette évolution nous restent encore obscurs, et les opinions divergent sur plus d'un point, il est donc souhaitable que nos linguistes consacrent plus d'attention aux problèmes de cette époque.

G. BÁRCZI